

تحلیلی بر سرشماریهای کشاورزی در ایران سالهای ۱۳۷۲-۱۳۳۹

نصرت... صالحی^{۱)}

چکیده

با توجه به مسئله تامین مواد غذایی و غلبه بر مشکلات ناشی از سوء تغذیه و اهمیت یافتن آن در ابعاد جهانی، از سال ۱۹۳۰ توسط سازمانهای جهانی انجام سرشماری کشاورزی در مقاطع زمانی ده ساله به کشورها توصیه شده است. اولین و دومین سرشماری توسط انیستیتو جهانی کشاورزی و پس از سال ۱۹۵۰ توسط سازمان جهانی خواربار و کشاورزی ملل متحد به کشورها توصیه گردید. اگر چه در ابتدا به دلیل عدم وجود امکانات رایانه‌ای استخراج اطلاعات امری مشکل توسط کلیه کشورها تلقی می‌گردید لیکن با پیدایش و پیشرفت

(۱) کارشناس آمارهای کشاورزی.

امکانات رایانه‌ای این مشکل نیز به تدریج مرتفع گردید.

در سال ۱۳۳۹ اولین سرشماری کشاورزی ایران و آمارگیری کشاورزی کل کشور در پاسخ به توصیه سرشماری جهانی کشاورزی ۱۹۶۰ سازمان جهانی خواربار و کشاورزی به عمل آمد. پس از آن در سالهای ۱۳۵۳، ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ سه سرشماری کشاورزی دیگر صورت پذیرفت که به دلیل پاره‌ای تغییرات در ساختار کشاورزی و استفاده از روشهای متفاوت هر یک دارای ویژگیهای خاص خویش می‌باشد. انجام هر سرشماری کشاورزی علاوه بر آنکه یک کار بزرگ ملی تلقی می‌شود پاسخگوی اطلاعات و آمار مورد نیاز در زمان خاص خویش بوده است.

در این مقاله سعی شده است ضمن ارائه خلاصه‌ای از تاریخچه سرشماریهای کشاورزی در جهان و آمارهای کشاورزی در ایران به بررسی چهار سرشماری انجام شده پرداخته و در انتها آنها را از نظر تعاریف و مفاهیم به کار رفته، طرح فنی و روش جمع‌آوری اطلاعات و حجم سئوالات مقایسه نمائیم. امید است این مقاله کمکی هر چند ناچیز در انجام سرشماریهای کشاورزی آینده باشد.

مقدمه

اگرچه مالتوس در چند قرن قبل اعلام داشت که جمعیت جهان به صورت تصاعد هندسی و تولیدات کشاورزی به صورت تصاعد عددی رشد می‌نماید و روزی خواهد رسید که کشاورزی و بهره‌برداری از کلیه امکانات موجود بر روی کره زمین دیگر تکافوی خیل عظیم جمعیت جهان را نخواهد داد، لیکن تاکنون عامل فناوری و علم باعث پیشی گرفتن تولیدات کشاورزی از افزایش جمعیت شده و تا این هنگام پیش‌بینی مالتوس صحت نیافته است، خصوصاً در سالهای اخیر بشر با استفاده از علم ژنتیک و دستکاری ژنها توانسته است ارقامی از محصولات کشاورزی را به وجود آورد که دارای بازده به

مراتب بیشتری نسبت به ارقام قبلی باشد. به هر صورت تأمین مواد غذایی جامعه و ایجاد امنیت غذایی یکی از اهداف عمده کلیه دولتها می باشد. و از این رو کلیه برنامه ریزان و مسئولین سعی در شناسایی امکانات موجود و استفاده بهینه از آنان در جهت غلبه بر مشکل سوء تغذیه و فقر غذایی، عدم وابستگی و نهایتاً افزایش تولیدات ملی در جهت بالا بردن سطح عمومی زندگی مردم را دارند.

به منظور جمع آوری داده های آماری در زمینه ساختار و عملکرد کشاورزی کشورها، سازمانهای ذیربط جهانی از سال ۱۹۳۰ در مقاطع زمانی ده ساله انجام سرشماری کشاورزی را به کشورها توصیه نمودند و این امر تا سال ۲۰۰۰ میلادی هر ده سال یکبار تکرار شده است. تا سال ۱۹۴۶ و تأسیس سازمان ملل متحد و سازمان جهانی خواربار و کشاورزی در سالهای ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰ انجام سرشماری کشاورزی توسط انستیتو جهانی کشاورزی (IIA) به دولتها توصیه می شد لیکن از سال ۱۹۵۰ تا ۲۰۰۰ در مقاطع زمانی هر ده سال یکبار انجام سرشماری کشاورزی توسط سازمان جهانی خواربار و کشاورزی ملل متحد (FAO) به کشورها توصیه شده است.

سازمان جهانی خواربار و کشاورزی علاوه بر ترغیب کشورها به انجام سرشماری کشاورزی خود نیز تأمین کننده منابع مالی و فنی اجرای طرحهای آماری کشاورزی در بسیاری از کشورها نیز بوده است. اساس کلیه برنامه های (FAO) ماده یک اساسنامه این سازمان است که در اولین پاراگراف آن به شرح زیر آمده است، "در این سازمان، اطلاعات مربوط به تغذیه، خواربار و کشاورزی جمع آوری شده، تحلیل، تفسیر و نشر خواهد شد." در اولین تلاش برای سرشماری جهانی ۱۹۳۰ از کشورها خواسته شده بود که اگر در نیمکره شمالی قرار دارند سرشماریهای ملی کشورشان را در سال ۱۹۲۹ و اگر در نیمکره جنوبی واقع شده اند طی سال ۱۹۳۰ انجام دهند. در آن زمان شکاف بزرگی در منابع اطلاعاتی و داده های کشاورزی وجود داشت، چراکه علم آمار کشاورزی حتی در کشورهای پیشرفته به خوبی سازماندهی نشده بود.

اولین سرشماری که با هدف پر نمودن شکاف بین نیازها و اطلاعات موجود اجرا

شد، در بسیاری از کشورها موفقیت‌آمیز نبود. در اولین تجربه، بسیاری از کشورها با مشکلاتی از قبیل تأمین منابع کافی برای آمارگیران و کسانی که عملیات میدانی را انجام می‌دادند روبرو شدند و این امر باعث خستگی آمارگیران و عدم اطمینان از کیفیت داده‌ها شد که این موضوع خود زمینه‌ساز تأخیر بسیار در پردازش داده‌ها و استخراج نتایج در عصری که از رایانه اثری نبود شده و در نتیجه ثابت گردید که سرشماری کشاورزی امری پیچیده و وقت‌گیر است که انجام کلیه عملیات آن از ظرفیت بسیاری از کشورها در آن زمان خارج بوده است.

در سال ۱۹۴۰ نیز درخواست مشابهی از طریق انستیتوی (IIA) صورت پذیرفت لیکن به دلیل مشکلاتی که کشورها در سرشماری سال ۱۹۳۰ با آن روبرو شده بودند و نیز به دلیل اینکه سرشماری جمعیت می‌باید در سالهای مختوم به صفر انجام پذیرد این درخواست مورد استقبال کشورها واقع نشده و عملی شدن آن متوقف گردید.

با توجه به تجربه‌های دو دهه ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰ دامنه سرشماری کشاورزی ۱۹۵۰ بسیار محدود و به جنبه‌های ساختاری کشاورزی محدود شد لیکن با پیدایش امکانات رایانه‌ای استخراج نتایج، به تدریج برنامه سرشماری کشاورزی سالهای ۱۹۶۰ تا ۱۹۹۰ گسترش یافت و این در حالی بود که ساختار کشاورزی به عنوان موضوع اصلی در نظر گرفته می‌شد

در هر صورت به تجربه ثابت شد که همه آمارهای خواربار و کشاورزی را نمی‌توان از طریق یک سرشماری ده ساله کشاورزی جمع‌آوری نمود بلکه کشورها باید در نظام آمارهای کشاورزی خود سرشماری کشاورزی را به عنوان یک جزء مهم از نظام آمارهای کشاورزی ملی در نظر گیرند و آن را به عنوان جزئی که موظف به تهیه اطلاعات چارچوبی است محسوب نمایند. به علاوه جهت مقایسه‌های بین‌المللی کشورها باید حتی‌الامکان از تعاریف و مفاهیم توصیه شده بین‌المللی که با معیارهای آنان در تعارض نمی‌باشد، استفاده نمایند.

در نظام اطلاعات ملی کشاورزی در ارتباط با آمارهای کشاورزی باید موارد زیر

توجه قرار گیرد.

۱- سازگاری مفاهیم، تعاریف و طبقه‌بندیها

۲- محدود ساختن سرشماری به یک دامنه اطلاعاتی پیوسته و قابل کنترل

۳- اطمینان از کامل بودن پردازش، تحلیل و توانایی استفاده کامل از داده‌های جمع‌آوری شده

۴- در نظر گرفتن سرشماری کشاورزی به عنوان جزیی از نظام آمار کشاورزی ملی که وظیفه اصلی آن تولید اطلاعات چارچوبی می‌باشد.

موارد گفته شده تاریخچه کوتاهی از سابقه آمارهای کشاورزی و خلاصه‌ای از جمع‌بندی تجربیات کلی بدست آمده از سرشماریها در ابعاد جهانی می‌باشد. از این به بعد به معرفی تاریخچه آمارهای کشاورزی در ایران خواهیم پرداخت.

تاریخچه سرشماری کشاورزی در ایران

اولین^۱ سرشماری کشاورزی (آمارگیری کشاورزی کل کشور) در ایران با استفاده از روش نمونه‌گیری در سال ۱۳۳۹ با توصیه سازمان ملل متحد و توسط اداره آمار عمومی وزارت کشور انجام گرفت. در آن سال به منظور تأمین احتیاجات آماری کشور و انجام تعهدات بین‌المللی دولت وقت ایران، اداره کل آمار عمومی پس از اجرای آمارگیریهای آزمایشی لازم در نقاط مختلف کشور اولین سرشماری کشاورزی (آمارگیری کشاورزی کل کشور) را، با تعقیب روش نمونه‌گیری در مهرماه سال ۱۳۳۹ یا اکتبر ۱۹۶۰ همگام با اکثر دولتهای عضو سازمان ملل متحد بموقع اجرا گذاشت. در این آمارگیری کادر آماری از کارمندان اداره کل آمار عمومی وقت، وزارت کشاورزی و اداره کل ثبت احوال که هر

(۱) علی‌رغم آنکه طرح مزبور به روش نمونه‌گیری انجام پذیرفته است، از آنجا که همگام و در راستای سرشماری جهانی کشاورزی سال ۱۹۶۰ اجرا شده است و اولین آمارگیری کشاورزی در سطح ملی محسوب می‌شود. در تاریخچه آمارهای کشاورزی کشور می‌توان آن را به عنوان اولین سرشماری کشاورزی محسوب نمود. ضمن آنکه در برخی از منابع از طرحی فوق‌الذکر به عنوان سرشماری یاد شده است.

یک از آنها تعلیمات کافی را در زمینه آمارگیری و اندازه‌گیریها را به مدت سه هفته در تهران و مراکز استانها دریافت نموده بودند، تشکیل می‌شد. پیش‌بینی مقدمات کار و تنظیم و اجرای طرح آمارگیری، استخراج و محاسبه نتایج آن و تهیه گزارش نهایی بر عهده اداره آمارشناسی کشاورزی اداره کل آمار عمومی محول شده بود. نتایج سرشماری کشاورزی ۱۳۳۹ در قالب ۱۵ نشریه منتشر شد.

دومین سرشماری در سال ۱۳۵۲ به مرحله اجرا درآمد که قبل از پرداختن به آن، به سیر تحول آمارهای کشاورزی خواهیم پرداخت. در سال ۱۳۴۵ یک سال بعد از تأسیس مرکز آمار ایران همراه با سرشماری جمعیت، اطلاعاتی در مورد کلیه آبادیها و وضع کشاورزی کشور جمع‌آوری شد که هدف از آن تهیه چارچوب جامعی برای آمارگیریهای کشاورزی و فراهم آوردن امکانات لازم جهت آمارگیریهای نمونه‌ای کشاورزی بود. در سال ۱۳۴۶ از جامعه روستایی آمارگیری نمونه‌ای به عمل آمد و نتایج مربوط به ۵۳۸ نمونه فصل تابستان استخراج و منتشر شد.

در سال ۱۳۴۷ جامعه شهری یعنی نقاط دارای پنج‌هزار نفر جمعیت و بیشتر به جامعه قبلی افزوده شد و نتایج آن در سطح کشور برای محصولات عمده انتشار یافت، در سال ۱۳۴۸ جامعه آماری به گروههای سه‌گانه زیر تقسیم شد:

۱- نقاط دارای کمتر از ۵۰۰۰ نفر جمعیت

۲- نقاط دارای ۵۰۰۰ تا ۵۰۰۰۰ نفر جمعیت

۳- نقاط بیش از ۵۰۰۰۰ نفر جمعیت

گروه اول: آن دسته از آبادیها و نقاط روستایی کشور را در بر می‌گرفت که تولید کشاورزی در اقتصاد آنها عامل مسلط به شمار می‌آمد و بیشترین جمعیت فعال کشاورزی در این گروه قرار داشت.

گروه دوم: عمدتاً آن عده از نقاط شهری بودند که در آنها فعالیت کشاورزی حائز اهمیت بود.

گروه سوم: نقاط دارای بیش از ۵۰۰۰۰ نفر جمعیت بودند که جنبه شهری در آنها غلبه

داشت به علاوه در همین سال واریانس مربوط به صفات محاسبه و تعداد نمونه‌ها در سطح استان و فرمانداری کل ایتیم شد، در سال ۱۳۴۹ تغییری اساسی در طرح آمارگیری به عمل نیامد جز اینکه اصلاحاتی جهت روشن کردن عبارات موجود در راهنماها و بهبود نحوه اجرا انجام شد.

در سال ۱۳۵۱ علاوه بر اجرای طرح آمارگیری کشاورزی توسط مرکز آمار ایران اجرای طرح پیش‌بینی محصول توسط وزارت کشاورزی شروع شد و هدف از این آمارگیری پیش‌بینی وضع محصولات مهم کشاورزی هر منطقه از کشور و برآورد سطح زیر کاشت و سطح برداشت میزان تولید اینگونه محصولات و همچنین برآورد تولید محصولات دامی بود. در سال ۱۳۵۲ سرشماری کشاورزی (مرحله اول) به اجرا درآمد، در این طرح سرشماری عشایری به تعویق افتاد و از سرشماری کشاورزی جامعه شهری نیز صرف‌نظر شد و فقط به جامعه روستایی محدود گردید. در مرحله اول طرح سرشماری (سال ۱۳۵۲) از طریق مصاحبه با مطلعین محلی، در سطح آبادی اطلاعات اساسی برای تهیه چارچوب جامعه کشاورزی جمع‌آوری شد.

در سال ۱۳۵۳ مرحله دوم سرشماری کشاورزی از طریق نمونه‌گیری دومرحله‌ای به اجرا درآمد. نتایج مرحله اول سرشماری در سال ۱۳۵۴ و نتایج مرحله دوم در سال ۱۳۵۵ منتشر شد. در سال ۱۳۵۳ اولین طرح سرشماری عشایری با هدف دستیابی به اطلاعات چارچوبی از قبیل وابستگی ایلی به ایلات و طوایف مستقل و وضعیت کشاورزی و دامپروری آن دسته از خانوارهای کوچ‌رو که تمام سال را زیر چادر زندگی می‌کنند به اجرا درآمد. از سال ۱۳۵۴ تا ۱۳۵۹ و نیز سال ۱۳۶۱ و ۱۳۶۶ بر اساس چارچوب حاصل از سرشماری کشاورزی ۱۳۵۲ آمارگیری نمونه‌ای کشاورزی انجام شد. در سال ۱۳۵۷ در سمینار سرشماری کشاورزی تصویب شد که کمیته سرشماری کشاورزی با شرکت مرکز آمار ایران و سازمانهای ذیربط تشکیل گردد. این کمیته از سه زیرکمیته تعاریف و مفاهیم، سازمان و نیروی انسانی و برآورد هزینه و بررسی تعاریف عشایری تشکیل شده بود. کمیته سرشماری عمومی پس از تشکیل چندین جلسه،

فعالیت خود را در یازدهم مهر ۵۷ متوقف نمود. در سال ۱۳۶۰ نیز طرح آمارگیری کشاورزی به عنوان شناسنامه روستا توسط وزارت جهاد سازندگی به اجرا درآمد و سرشماری عشایر کوچنده کشور نیز برای دومین مرتبه طی سالهای ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ اجرا شد. با توجه به نیاز بسیار زیاد به آمار و اطلاعات در زمینه کشاورزی و عدم انجام یک سرشماری عمومی کشاورزی از سال ۱۳۵۲ به بعد و در اولویت قرار داشتن سرشماری عمومی نفوس و مسکن انجام سرشماری عمومی کشاورزی به سال ۱۳۶۷ محول شد. از آنجا که فعالیتهای مختلف کشاورزی از قبیل زراعت، دامپروری، پرورش کرم ابریشم و ... در سه جامعه روستایی، عشایری و شهری انجام می‌پذیرفت، عملیات اجرایی سرشماری عمومی کشاورزی ۱۳۶۷ به گونه‌ای انجام شد که سه جامعه شهری و روستایی و عشایری به طور کامل زیر پوشش قرار گیرند. در این سرشماری برای اولین بار از مؤسسات دارای فعالیت کشاورزی نیز به عنوان یک تجربه ناموفق سرشماری به عمل آمد و بر اساس برنامه طرح‌ریزی شده جهت دستیابی به کلیه فعالیتهای کشاورزی مقرر شد. از مؤسساتی که فعالیت اصلی آنان کشاورزی نمی‌باشد لیکن در کنار فعالیت اصلی خود به نوعی به فعالیت کشاورزی مشغولند، سرشماری به عمل آید عملاً مشخص گردید که حجم اینگونه فعالیتهای بسیار ناچیز است.

آخرین سرشماری کشاورزی در سال ۱۳۷۲ به اجرا درآمد در فاصله بین دو سرشماری به آمارگیری از فعالیت گاو‌داریهای صنعتی در سال ۱۳۶۹ به بعد و مرغداریهای صنعتی که از سال ۱۳۶۴ شروع شده بود و انجام آمارگیری از دامداریهای کشور و فعالیت باغداری که نتایج آنان نیز منتشر نشد می‌توان اشاره نمود. تغییر عمده سرشماری کشاورزی ۱۳۷۲ نسبت به سال ۱۳۶۷ صرف‌نظر کردن از سرشماری از مؤسسات دارای فعالیت کشاورزی می‌باشد در این سرشماری اساس کار بر تهیه فهرست بهره‌برداران کشاورزی با فعالیتهای مختلف کشاورزی از قبیل زراعت، باغداری، دامداری و ... بود. در سال ۱۳۷۷ سرشماری از عشایر کوچنده کشور برای سومین مرتبه به اجرا درآمد و نتایج آن نیز منتشر شد. از سایر طرحهای اجرا شده در زمینه کشاورزی

به دو طرح آمارگیری از بهره‌برداران جنگل و تولیدکنندگان گل و گیاهان زینتی می‌توان اشاره نمود. در سالهای اخیر آمارگیریهای مرکز آمار ایران بر روی فعالیتهای مرغداری و گاوداری متمرکز بوده است.

تاریخچه یاد شده عمدتاً مربوط به فعالیتهای آماری مرکز آمار ایران می‌باشد و شایان ذکر است که وزارت کشاورزی نیز از سال ۱۳۶۰ تهیه آمارنامه کشاورزی و در سالهای اخیر طرحهای محوری گندم، برنج و جو و کاربری اراضی از طریق دورسنجی را نیز انجام داده است.

همانطور که در مقدمه آمد در هر ده سال یک بار توسط سازمان جهانی خواربار و کشاورزی (FAO) سرشماری به کشورهای جهان توصیه می‌شد که آخرین آن مربوط سال ۲۰۰۰ می‌شود برنامه سرشماری جهانی کشاورزی در سال ۲۰۰۰ در بیست و هشتمین کنفرانس فائو که در اکتبر سال ۱۹۹۵ در رم برگزار گردید ارائه شد. گفتنی است که این برنامه حاصل تجارب و پیشرفتهای بدست آمده از تلاشهای ملی و بین‌المللی است، از سرشماری کشاورزی به عنوان یکی از منابع داده‌ها در یک برنامه منسجم آماری ملی برای خواربار و کشاورزی یاد شده است. منبعی که تأمین‌کننده اطلاعات چارچوبی برای سایر فعالیتهای آماری کشاورزی می‌باشد. در ادامه درباره ویژگیهای هر یک از سرشماریهای کشاورزی که در سالهای ۱۳۳۹، ۱۳۵۲، ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ انجام پذیرفته است، بحث خواهد شد.

سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹

همانطور که گفته شد، در زمان سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹ (آمارگیری کشاورزی کل کشور) کشور از ۱۴ استان و فرمانداری کل تشکیل شده بود، برای انجام سرشماری در ابتدای امر دهستانها و بخشهای هر یک از حوزه‌های چهارده‌گانه کشور براساس تحقیقات محلی به گروههایی تقسیم شدند به نحوی که دهستانها و بخشهای هر گروه از حیث اوضاع جغرافیایی و نوع زراعت و محصولات مشابهت بیشتری با یکدیگر داشته باشند. سپس در داخل هر گروه هر یک از روستاهایی که (دهاتی که کمتر از ۵ خانوار

جمعیت) داشتند به نزدیکترین روستای مجاور منضم و بعداً فهرست روستاها به ترتیب بزرگی رقم تعداد خانوارها (بر اساس نفوس سال ۱۳۳۵) تهیه شد. فهرستی که به این ترتیب برای هر یک از حوزه‌های چهارده‌گانه تهیه شده بود به مناطق مساوی از حیث تعداد خانوار تقسیم و از هر منطقه ۴ نقطه با احتمال متناسب با تعداد خانوار و با روش جایگزینی مجدد به عنوان نمونه انتخاب شدند. انتخاب خانوارهای نمونه در داخل روستاهای نمونه‌ای که کمتر از ۲۰۰ خانوار جمعیت داشتند بدین ترتیب صورت گرفت که در ابتدای امر خانوارها به طبقات: رعیت، کشاورز، برزگرمزدور، غیرکشاورز (طبق تعاریفی که در ادامه خواهد آمد) طبقه‌بندی و سپس خانوارهای نمونه به روش سیستماتیک با فاصله‌ای که متناسب با رقم تعداد خانوار آن روستا (ده) بود انتخاب شدند مبدأ تصادفی برای انتخاب اولین خانوار نمونه در هر روستا بطور خودکار از فهرست اولیه در موقع انتخاب همان روستای نمونه بدست می‌آمد و در نقاطی که بیش از دو روستا جمعیت داشته‌اند، روش انتخاب بر اساس بلوک‌بندی بوده که فقط ظاهراً جزئی اختلاف با روش بالا داشته است.

در هر روستای نمونه برای هر یک از زراعت‌های گندم آبی پائیزه، گندم دیمی پائیزه، جو آبی پائیزه، جو دیمی پائیزه و برنج حداکثر دو مزرعه از بین مزرعه‌های خانوارهای نمونه به طور تصادف انتخاب و مورد اندازه‌گیری سطح قرار گرفتند و همچنین دو باغ میوه به ترتیب بالا انتخاب و پس از مساحت‌یابی تعداد درختان آنها نیز شمارش شد.

اندازه‌گیری سطح با تعیین طول اضلاع محیط مزرعه بوسیله نوار متری و زوایای آنها بوسیله قطب‌نما و تهیه نقشه آن از روی اطلاعات مذکور بر روی کاغذ میلیمتری پیاده و مساحت آن توسط پلانیمتر تعیین شد. واحدهای عملی وزن در هر روستای نمونه با ترازویی که در اختیار تیم‌های آمارگیری بود توزین و معادل آنها به کیلوگرم تعیین شد.

از موارد مهم این سرشماری برآورد تعداد بهره‌برداران همراه با تعیین قطعات زمین آنان می‌باشد. به علاوه تقسیم‌بندی بهره‌بردارها به: مستقل، شریکی، رعیتی، اجاره‌ای، رعیتی ملکی، رعیتی ملکی اجاره‌ای می‌باشد. بد نیست اشاره شود که بر اساس نتایج

سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹ جمعاً ۱۸۷۷۲۲۹ بهره‌برداری کشاورزی با مساحت ۱۱۳۵۶۰۰۰ هکتار و ۱۱۴۳۹۸۷ قطعه وجود داشته است. بطوریکه مساحت هر قطعه اندکی بیش از یک هکتار بوده است.

تعاریف و مفاهیم در سرشماری کشاورزی ۱۳۳۹

در این سرشماری علاوه بر تعاریف معمول مانند بهره‌بردار و بهره‌برداری، زراعت سالانه، دائمی، آیش، آبی و دیم که در سایر سرشماریها نیز اساس و پایه شمارش می‌باشد به تعاریف طبقاتی از بهره‌برداری که مختص آن سرشماری است بر می‌خوریم. حال به شرح تعدادی از تعاریف که در سرشماری سال ۱۳۳۹ آمده است می‌پردازیم:

۱- قطعه زمین: عبارت است از مجموعه‌ای از اراضی که به وسیله اراضی بهره‌برداریهای دیگر و یا اراضی دیگری که تشکیل هیچ نوع بهره‌برداری را نمی‌دهند احاطه شده باشد. قطعه زمین ممکن است از یک یا چند مزرعه و چند کرت تشکیل شده باشد.

۲- کل زمین بهره‌برداری کشاورزی: عبارت است از مجموعه اراضی که تحت مسئولیت فنی و اقتصادی یک شخصیت است بنابراین زمینهای یک بهره‌برداری شامل اراضی است که در تاریخ آمارگیری تحت کشت بوده یا قریباً خواهد بود به انضمام اراضی مراتع طبیعی و جنگل (چنانچه احیاناً تحت اختیار و اداره بهره‌برداری باشد) و اراضی که برای تقویت یا علل دیگر به عنوان آیش گذاشته باشد.

۳- بهره‌برداری رعیتی: منظور بهره‌برداری است که در آن شخص بهره‌بردار در قبال بهره‌برداری از زمین سهمی از محصول را به مالک بپردازد این سهم لزوماً ثابت نبوده و با ازدیاد و یا تقلیل محصول تغییر خواهد کرد.

۴- بهره‌برداری ملکی: منظور بهره‌برداری است که شخص بهره‌بردار مالک زمین بهره‌برداری باشد.

۵- بهره‌برداری اجاره‌ای: منظور بهره‌برداری است که زمین آنها به وسیله بهره‌بردار از مالک زمین به مبلغ ثابت پول (و یا جنس) اجاره شده باشد.

۶- بهره‌برداری ملکی و اجاره‌ای: منظور بهره‌برداری است که در آن شخص بهره‌بردار

مقداری از زمین مورد بهره‌برداری خود را مالک بوده و بقیه را با مال‌الاجاره ثابت (نقدی و یا جنسی) اجاره کرده باشد.

۷- بهره‌برداری اجاره‌ای و رعیتی: منظور بهره‌برداریهایی است که در آن شخص بهره‌بردار مقداری از زمین مورد بهره‌برداری خود را با اجاره ثابت اجاره کرده باشد و در بقیه اراضی عنوان رعیت داشته باشد.

۸- کشاورز: منظور از کشاورز بهره‌برداری ملکی، بهره‌برداری اجاره‌ای، بهره‌برداری ملکی و اجاره‌ای می‌باشد.

۹- رعیت: منظور بهره‌برداری رعیتی است.

۱۰- بهره‌برداری مستقل: اگر یک شخص یا شخصیت حقوقی بدون شرکت با دیگران یک بهره‌برداری را اداره کند آن بهره‌برداری را مستقل گوئیم.

۱۱- بهره‌برداری مشترک: اگر مسئولیت اداره یک بهره‌برداری بوسیله چند نفر شریک یا منسوب تعهد شده باشد بطوریکه اراضی و یا دام‌های معین به هر یک از افراد تخصیص داده نشده باشد و کلیه آن افراد از تولیدات کشاورزی کلیه آن اراضی و دامها سهم ببرند آن چند نفر یک بهره‌بردار تلقی و کلیه آن اراضی و دامها یک بهره‌برداری مشترک نامیده می‌شود.

۱۲- گاو‌بند: کسی است که معمولاً شخصاً بهره‌بردار زراعی نبوده و دام شخم یا بذر و احیاناً پول به بهره‌برداری کشاورزی عاریه داده و در موقع خرمن سهمی از محصول از بهره‌بردار دریافت می‌کند.

در این سرشماری کلیه اراضی زیر کشت و کار به طبقات زراعت‌های سالانه آبی و دیم غیر نباتات علوفه‌ای، نباتات علوفه‌ای و زراعت‌های دائمی شامل انواع میوه‌های نیم گرمسیری و سردسیری، سایر انواع محصولات شامل عناب، سنجد، زرشک، فلفل، سماق، گل‌سرخ، توت‌فرنگی و غیره تقسیم‌بندی شده بودند.

۱۳- برزگر: فردی است که در قبال انجام کارهای کشاورزی در یک بهره‌برداری بجای مزد ثابت سهمی از محصول را از بهره‌بردار دریافت می‌کند.

خلاصه‌ای از یافته‌های سرشماری سال ۱۳۳۹

در مهر ماه سال ۱۳۳۹ جمع تعداد بهره‌برداریهای با زمین در کشور ۱۸۷۷۲۹۹ و مجموع اراضی آنها به استثنای مراتع طبیعی: جنگل و اراضی همگانی (یعنی آن مقدار از اراضی اعم از آبی و دیم که از طرف مالکین بین بهره‌برداران بطور قطعی تقسیم نشده و فقط در سال کشت بین آنان توزیع می‌شود، بنابراین در سالهای آیش سهم هر یک از بهره‌بردارها از آن معلوم نیست اراضی همگانی نامیده می‌شود). از مجموع اراضی کشور ۱۸/۷٪ متعلق به بهره‌برداریهای کمتر از ۵ هکتار بوده است ۶۵/۲٪ از مجموع تعداد بهره‌برداریهای با زمین را تشکیل می‌داده و از سوی دیگر ۶۰٪ از مجموع اراضی به بهره‌برداریهای ۱۰ هکتار به بالا فقط ۱۶/۷٪ از تعداد کل بهره‌برداریهای با زمین را شامل می‌شود تعلق داشته است. ۳/۴٪ از مجموع تعداد بهره‌برداریهای با زمین شرکتی و بقیه کلاً مستقل بوده‌اند. ۴۳/۴٪ از تعداد بهره‌بردارها و ۵۴/۸٪ از مجموع اراضی مربوط به بهره‌برداریهای رعیتی بوده است این نسبتها در مورد بهره‌برداریهای ملکی (بهره‌بردارانی که مالک کلیه زمینهای مورد بهره‌برداری خود بوده‌اند) به ترتیب عبارتند از ۳۳/۳٪ و در مورد بهره‌برداریهای اجاره‌ای به ترتیب ۱۲/۵٪ و ۷/۴٪، به طور کلی تقریباً ۶۰/۱٪ از مجموع تعداد بهره‌برداریهای با زمین و ۶۷/۲٪ از مجموع اراضی به بهره‌برداریهای غیر ملکی و بقیه به بهره‌برداریهای ملکی و یا بهره‌برداریهای "ملکی و غیر ملکی" متعلق بوده‌اند.

توزیع اراضی بر حسب مصرف و آبیاری و نوع تصرف زمین در بهره‌برداریه‌ها کل کشور در سال ۱۳۳۹ (هکتار)

زمینهای زراعتی		جمع		شرح
دیمی	آبی	دیمی	آبی	
۴۲۵۵۱۴۱	۲۸۰۰۶۰۹	۶۷۰۵۳۸۴	۴۶۵۰۸۷۰	جمع.....
				مساحت زمین زیر کشت
۲۲۵۹۱۷۱	۱۵۰۲۵۲۶	۳۸۰۲۱۶۰	۲۵۶۱۶۵۸	زراعتهای سالانه.....
۲۰۰۲۸	۸۱۰۵۶۴	۲۴۱۸۳	۱۰۷۳۰۸	مساحت مراتع کشور.....
				مساحت زیرکشت زراعتهای
۱۱۵۳۰	۶۴۱۷۰	۵۳۹۶۴	۲۳۶۹۵۹	دائمی.....
۱۴۰۱	۱۱۴۴۹	۹۸۳۷	۲۵۹۸۱	مساحت زمین قلمستان...
۱۹۶۳۰۱۱	۱۱۴۰۹۰۰	۳۸۱۵۲۴۰	۱۷۱۸۹۶۴	مساحت زمین آیش.....

زمینهای اجاره‌ای		زمینهای ملکی		شرح
دیمی	آبی	دیمی	آبی	
۶۴۵۰۸۱	۴۳۳۲۷۸	۱۸۰۵۱۶۲	۱۴۱۶۹۸۳	جمع.....
				مساحت زمین زیر کشت
۴۶۳۱۰۹	۳۱۵۸۷۱	۱۰۷۹۸۸۰	۷۴۳۲۶۱	زراعتهای سالانه.....
۹۰۷	۴۳۶۱	۳۲۴۸	۲۱۳۸۳	مساحت مراتع کشور.....
				مساحت زیرکشت زراعتهای
۱۵۶۱۲	۲۷۸۶۳	۲۶۸۲۲	۱۴۴۹۲۷	دائمی.....
۳۷۳۰	۱۴۷۱	۴۷۰۶	۱۳۰۶۱	مساحت زمین قلمستان...
۱۶۱۷۲۳	۸۳۷۱۳	۶۹۰۵۰۶	۴۹۴۳۵۱	مساحت زمین آیش.....

خصوصیات سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹

- ۱- استفاده از تعاریف متعدد برای بهره‌بردار
- ۲- عدم امکان چارچوب سازی بدلیل نمونه ای بودن آن
- ۳- استفاده از اندازه‌گیری مستقیم واحدهای وزن و سطح و افزایش دقت اطلاعات جمع‌آوری شده.
- ۴- استفاده از مفهوم قطعه زمین که می‌توانست شروعی برای تهیه نقشه‌های کاداستر باشد که از این مفهوم بعداً استفاده به عمل نیامد.
- ۵- استخراج دستی اطلاعات و عدم وجود امکانات رایانه‌ای جهت استخراج اطلاعات در آن زمان به هر صورت سرشماری سال ۱۳۳۹ علی‌رغم آنکه اولین تجربه کشور در این زمینه بوده از نقاط قوت بالایی برخوردار بوده است، ضمن آنکه دامنه اطلاعات جمع‌آوری شده نیز بسیار زیاد نبوده است. به عنوان نقاط ضعف از عدم برخورد با جوامع شهری و عشایری می‌توان نام برد که با توجه به اولین تجربه عدم سرشماری از جوامع شهری و عشایری از اهمیت کار انجام شده چندان نمی‌کاهد. در ادامه به بحث در ارتباط با خصوصیات سرشماریهای کشاورزی سال ۱۳۵۲، ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ و مقایسه ۴ سرشماری کشاورزی انجام شده می‌پردازیم.

سرشماری کشاورزی سال ۱۳۵۲

سرشماری کشاورزی ۱۳۵۲ بعد از ۱۲ سال تجربه سرشماری و آمارگیری کشاورزی در کشور و ظهور امکانات رایانه‌ای استخراج اطلاعات صورت گرفت. از ویژگیهای عمده این سرشماری دو مرحله‌ای بودن آن و جداسازی زمان جمع‌آوری اطلاعات عشایر کوچنده از زمان جمع‌آوری اطلاعات مربوط به جامعه روستایی می‌باشد. دیگر ویژگی عمده آن خروج جامعه شهری از دامنه جمع‌آوری اطلاعات می‌باشد. این سرشماری از نظر چارچوب‌سازی بسیار موفق بوده و از زمان سرشماری تا سال ۱۳۶۶ بارها از چارچوب حاصل از آن نمونه‌گیری به عمل آمد و طرحهای آمارگیری جاری کشاورزی

متعددی از چارچوب حاصل از آن اجرا شد.

در مرحله اول سرشماری کشاورزی سال ۱۳۵۲ اطلاعات در سطح جامعه آماری کلیه آبادیهای کشور (دهات، قراء، مزارع و مکانها) جمع‌آوری شد و موارد زیر از شمول جمع‌آوری اطلاعات خارج بوده است.

۱- فعالیتهای کشاورزی و دامی آن عده از خانوارهای متحرک که در هیچ یک از مناطق روستایی کشور محل مسکونی نداشته‌اند.

۲- فعالیتهای کشاورزی و دامی خانوارها در مناطق شهری (کلیه نقاط دارای شهرداری در سال ۱۳۵۲)

۳- فعالیت مرغداریها و گاوداریهای صنعتی در محدوده شهرها.

از آنجا که اطلاعات در سطح آبادی جمع‌آوری می‌شد سرشماری به دو مرحله تقسیم‌بندی شد و مقرر شد که مرحله دوم آن در سال ۱۳۵۳ اجرا گردد و با اجرای مرحله دوم سرشماری کشاورزی اطلاعات بهره‌برداران از سطح آبادیهای نمونه جمع‌آوری شود. از آنجا که اطلاعات در سطح آبادی جمع‌آوری می‌شد سرشماری مزبور با مشکلات زیر در مرحله اول مواجه نبود.

۱- جمع‌آوری اطلاعات مربوط به بهره‌برداران غیر ساکن.

۲- تأمین امکانات عظیم اجرایی جهت جمع‌آوری اطلاعات مربوط به بهره‌برداران هر آبادی.

۳- عدم پرسش سؤالات متنوع که باعث خستگی پاسخگو و پرسشگر می‌شد ضمن آنکه اطلاعات بدست آمده در سطح آبادی برای چارچوب سازی نیز مناسب به نظر می‌رسید.

در این سرشماری دیگر تعاریف متعدد در ارتباط با انواع بهره‌بردار به چشم نمی‌خورد و بجای بهره‌برداران ملکی، اجاره‌ای، رعیتی، مستقل و مشترک و... فقط از تعریف بهره‌بردار کشاورزی به شرح زیر استفاده شده است:

بهره‌بردار کشاورزی: فردی است که مسئولیت اقتصادی و فنی کارهای کشاورزی

(زراعت، باغداری، دامداری، مرغداری، پرورش زنبور عسل و کرم ابریشم) را به عهده دارد و سود و زیان کارهای تولیدی کشاورزی متوجه او است و یا در این مسئولیت با افراد دیگری شریک است.

در این سرشماری از ۱۴ تعریف و طبقه‌بندی به شرح زیر استفاده شده بود:

ده یا قریه، مزرعه تابع، مزرعه مستقل، مکان، خانوار، بهره‌بردار کشاورزی، محصولات آبی، محصولات دیم، محصولات سالانه، محصولات دائمی، آیش، آبادی کوهستانی، آبادی جلگه‌ای، کندوی قدیمی، و کندوی جدید و دو طبقه‌بندی زراعت‌های سالانه و محصولات دائمی استفاده شده بود. زراعت‌های سالانه خود به گروه‌های غلات، حبوبات، دانه‌های روغنی، نباتات دیمی، گیاهان صنعتی، نباتات جالیزی، سبزیجات، نباتات علوفه‌ای و سایر محصولات و سایر زراعت‌های دائمی به گروه‌های مرکبات و (شامل انواع مرکبات) و محصولات عمده شامل پسته، خرما، زیتون، بادام، چای و سایر میوه‌ها و قلمستان و درختان و درختچه‌ها تقسیم‌بندی شدند.

با توجه به موارد فوق ملاحظه می‌شود که ضمن سادگی جمع‌آوری اطلاعات در سطح آبادی، داده‌های جمع‌آوری شده از جامعیت نیز برخوردار بوده است.

هدفهای تفصیلی سرشماری کشاورزی سال ۱۳۵۲ عبارت بودند از:

- ۱- مشخصات و موقعیت جغرافیایی آبادیها
- ۲- راهها و وضع طبیعی
- ۳- اطلاعات اجتماعی
- ۴- تسهیلات و تأسیسات آبادیها
- ۵- اطلاعات مربوط به واحدهای سطح و وزن متداول در آبادیها
- ۶- اطلاعات مربوط به انواع محصولات موجود در آبادیها
- ۷- اطلاعات مربوط به سطح زیر کشت و مقدار تولید محصولات عمده در آبادیها
- ۸- اطلاعات مربوط به منابع آب آبادیها
- ۹- ماشین‌آلات کشاورزی متعلق به آبادیها

۱۰- تعداد انواع دام در آبادیها

۱۱- تعداد دام شخم در آبادیها

۱۲- متوسط تولید فرآوردههای دامی (شیر و پشم)

۱۳- تعداد کندو، تولید عسل و کرم ابریشم در آبادیها

۱۴- میزان صنایع روستایی در آبادیها

خلاصه‌ای از وضعیت کشاورزی در سال ۱۳۵۲

در سال ۱۳۵۲ در آبادیهای کشور ۳/۳۱ میلیون خانوار ساکن بوده‌اند که از این تعداد ۳/۲۶ میلیون خانوار معادل ۹۸/۷ در دهات (روستاها) ۱۹ هزار خانوار معادل ۰/۵۸٪ مزارع مستقل و تعداد ۱۳ هزار خانوار معادل ۰/۳۹٪ در مزارع تابع و تعداد ۱۲ هزار خانوار معادل ۰/۳۷٪ در سایر مکانها سکونت داشته‌اند. از خانوارهای فوق در آبادیهای کشور به هنگام سرشماری تعداد ۲/۸۴ میلیون بهره‌بردار ساکن وجود داشت که از این تعداد ۲/۸۲ میلیون بهره‌بردار یا معادل ۰/۹۹٪ در دهات و تعداد ۱۲/۸ هزار بهره‌بردار معادل ۰/۵٪ در مزارع مستقل و تعداد ۱۱/۶ هزار بهره‌بردار معادل ۰/۴٪ در مزارع تابع و تعداد ۷۸۳ بهره‌بردار معادل ۰/۰۳٪ بهره‌بردار در سایر مکانها سکونت داشته‌اند.

شایان ذکر است که در سال ۱۳۵۲ اطلاعات در سطح ده یا قریه با تعریف زیر جمع‌آوری شده‌اند:

ده یا قریه: ده یا قریه محلی است که شامل مجموع مزارع و باغها و اماکن مسکونی و غیرمسکونی که معمولاً دارای کدخدا می‌باشد. حدود ده، محدوده ثبتي یا حدودی است که مطلعین آبادی اظهار می‌دارند.

وضعیت کشاورزی از نظر کاربری اراضی و تعداد دام به شرح جداول زیر است:

سطح کاشت محصولات سالانه محصولات دائمی و آیش در سال ۱۳۵۲
(هزار هکتار)

شرح	جمع کل	جمع محصولات		محصولات سالانه		محصولات دائمی	
		بدون آیش	آیش	نباتات علوفه‌ای	سایر محصولات سالانه	مثمر	غیر مثمر
کل	۱۷۴۸۱	۱۱۲۸	۶۱۹۳	۵۶۰	۹۸۷۷	۶۸۷	۱۶۴
آبی	۶۲۶۳	۴۲۰۲	۲۰۶۱	۴۰۷	۳۱۶۶	۵۰۶	۱۲۳
دیم	۱۱۲۱۸	۷۰۸۶	۴۱۳۲	۱۵۳	۶۷۱۱	۱۸۱	۴۱

تعداد دام آبادیهای کشور نیز به شرح جدول زیر در سال ۱۳۵۲ است:

تعداد انواع دام کشور در سال ۱۳۵۲

شرح	گاو و گوساله	گاو میش و بچه گاو میش	گوسفند	بز	الاغ	اسب یا مادبان	قاطر و استر	شتر
تعداد	۵۳۰۰/۰۰۰	۲۲۰/۰۰۰	۲۷۸۰۰/۰۰۰	۱۴۲۰۰/۰۰۰	۱۹۰۰/۰۰۰	۳۱۶۰۰۰	۱۵۶۰۰۰	۱۱۵۰۰۰

دو جدول فوق توزیع اراضی و تعداد دام کشور در محدوده روستایی را در سال ۱۳۵۲ نشان می‌دهد. مرحله دوم سرشماری کشاورزی در سال ۱۳۵۳ به صورت آمارگیری نمونه‌ای دو مرحله‌ای که نمونه مرحله اول آبادی و نمونه مرحله دوم بهره‌بردار بوده است به مرحله اجرا درآمد. به علاوه در همان سال سرشماری عشایر کوچنده با هدف دستیابی به اطلاعات فعالیت‌های کشاورزی خانوارهای عشایر کوچ رو که در تمام سال در زیر چادر به سر می‌برند به مرحله اجرا درآمد.

خصوصیات سرشماری کشاورزی سال ۱۳۵۲

- ۱- عدم اندازه‌گیری مستقیم زمین و محصول
- ۲- سهولت جمع‌آوری اطلاعات و پرهیز از فهرست‌برداری
- ۳- اختصاص داشتن اطلاعات مورد پرسش به جنبه‌های ساختاری کشاورزی
- ۴- سهولت در استخراج اطلاعات
- ۵- پرهیز از گسترش سئوالات مورد پرسش که باعث خستگی آمارگیر و پاسخگو می‌شود.

در مجموع سرشماری سال ۱۳۵۲ نسبت به ۱۳۳۹ به دلیل امکان نمونه‌گیری از آن از جامعیت بیشتری برخوردار است لیکن اطلاعات سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹ به دلیل اندازه‌گیری مستقیم واحد وزن و زمین قاعدتاً باید دقیقتر تلقی شود (صرف‌نظر از خطای نمونه‌گیری). سرشماری کشاورزی سال ۱۳۵۲ تا سال ۱۳۶۶ چارچوبی برای آمارگیرهای نمونه‌ای کشاورزی بود لیکن در سال ۱۳۶۷ سرشماری کشاورزی به اهداف بسیار گسترده و وسعت بسیار زیاد سئوالات جهت دستیابی به اطلاعات بهنگام‌تر اجرا شد.

سرشماری کشاورزی سال ۱۳۶۷

سومین سرشماری کشاورزی در سال ۱۳۶۷ با هدف دستیابی به اطلاعات بهنگام‌تر از وضعیت کشاورزی که پانزده سال از آخرین سرشماری آن می‌گذشت، اجرا شد. این سرشماری اولین سرشماری عمومی کشاورزی ایران بود. در این سرشماری کلیه بهره‌برداریهای کشاورزی مربوط به اشخاص حقیقی از طریق مراجعه به یک یک خانوارهای ساکن نقاط روستایی و شهری و نیز خانوارهای غیرساکن و بهره‌برداریهای مربوط به اشخاص حقوقی از طریق مکانهای محل انجام فعالیتهای کشاورزی آنها تحت پوشش قرار گرفتند.

شایان ذکر است برای اجرای سرشماری ابتدا فهرست‌برداری شهرهای بزرگ به منظور شناسایی بهره‌برداریهای کشاورزی انجام پذیرفت. این فعالیت از اواخر سال

۱۳۶۶ آغاز شد و تا اوایل سال ۱۳۶۷ ادامه یافت. سپس مرحله اصلی سرشماری به طور همزمان در سراسر کشور از تاریخ پنجم تا بیستم شهریور همان سال انجام شد. در این سرشماری از فرمهای فهرست‌برداری، بهره‌برداری، آبادی و کارت شناسایی شرکت یا مؤسسه عمومی دارای فعالیت کشاورزی استفاده شد و اطلاعات جمع‌آوری شده در مقایسه با دو سرشماری قبلی بسیار گسترده‌تر و مطالب متنوعی از طریق فرمهای فهرست‌برداری، بهره‌برداری و آبادی جمع‌آوری گردید.

در این سرشماری حد نصابی برای هر یک از فعالیتهای بهره‌برداران در نظر گرفته شده بود و در صورتی که هر یک از فعالیتهای حدنصاب می‌رسید از کلیه فعالیتهای دیگر نیز سرشماری به عمل می‌آمد. طبقه‌بندی و تعریف نوع بهره‌برداریهایی با آنچه در سال ۱۳۳۹ انجام پذیرفت کاملاً متفاوت بود، بطوریکه در این سرشماری انواع بهره‌برداری کشاورزی به شرح زیر بودند:

۱- اختصاصی: نوعی بهره‌برداری است که بوسیله بهره‌بردار به تنهایی یا با کمک خانوار اداره می‌شود.

۲- شریکی: نوعی بهره‌برداری است که توسط دو یا چند بهره‌بردار که عضو یک خانوار نیستند، اداره می‌شود.

۳- شرکتی: این بهره‌برداری به وسیله شرکتهای رسمی که طبق قانون تأسیس و ثبت شده‌اند، اداره می‌شود.

۴- مؤسسه عمومی: برخی بهره‌برداریهای کشاورزی نه به وسیله خانوار و نه بوسیله شرکتهای رسمی، بلکه به وسیله مؤسسه‌های عمومی اداره می‌شوند. این نوع بهره‌برداریهایی، تحت عنوان مؤسسه عمومی سرشماری شده‌اند. از آنجا که در این سرشماری مقرر شده بود که اطلاعات کشاورزی از سه^{۱)} جامعه شهری، روستایی و

(۱) خانوارهای ساکن و غیر ساکن دو طبقه خانوارهای مورد آمارگیری در سرشماری کشاورزی ۱۳۶۷

(ادامه پاورقی در صفحه بعد)

عشایری که زیر جامعه‌های کشور هستند سرشماری به عمل آید و اطلاعات کلیه فعالیت‌های کشاورزی جمع‌آوری شود و از آنجا که حدس زده می‌شد که ممکن است حجم قابل ملاحظه‌ای از اطلاعات توسط مؤسسات عمومی و شرکتها که فعالیت اصلی آنها کشاورزی نیست انجام شود، با افزودن سئوالاتی به پرسشنامه بهره‌برداری در نظر گرفته شد که از طریق مدیر عامل این مؤسسات و شرکتها فعالیت کشاورزی آنان جمع‌آوری شود. ضمن آنکه به عنوان یک تجربه جدید اطلاعات کشاورزی از شخص بهره‌بردار صرف نظر از محل اقامت وی سئوال و سپس از طریق برنامه‌ها و دستورالعملهای رایانه‌ای اطلاعات جمع‌آوری شده به آبادی یا شهر محل انجام فعالیت منتقل شود. بطوریکه در یک آبادی فقط اطلاعات مربوط به بهره‌بردارن ساکن آن آبادی جمع‌آوری می‌شد و سایر اطلاعات از بهره‌بردار در محل سکونت وی جمع‌آوری و سپس در کنار سایر اطلاعات همان آبادی قرار می‌گرفت.

ویژگیهای سرشماری عمومی سال ۱۳۶۷

همانطور که گفته شد در این سرشماری از سه فرم اصلی فهرست‌برداری، بهره‌برداری، آبادی و کارت شناسایی شرکت یا مؤسسه عمومی دارای فعالیت کشاورزی برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده به عمل آمد.

از فرم فهرست‌برداری برای شناسایی و فهرست سه گروه بهره‌بردار کشاورزی به شرح زیر استفاده به عمل می‌آمد:

- ۱- شرکت یا مؤسسه عمومی دارای فعالیت کشاورزی
- ۲- مرغداریها و گاوداریهای صنعتی

(ادامه پاورقی از صفحه قبل)

بودند، ضمن آنکه این طبقه‌بندی پوشش دهنده خانوارهای عشایر کوچ‌رو نیز می‌باشد. به هر صورت عملاً مرزبندی میان خانوارهای جوامع روستایی و عشایری چه از نظر تعریف و چه از نظر اجرا عملی سهل و ساده نمی‌باشد.

۱- بهره‌برداران کشاورزی با شخصیت حقیقی یا بهره‌برداران معمولی کشاورزی با تکمیل این فرم دوگونه فعالیت کشاورزی که اطلاعات آن از بهره‌بردار و مدیر عامل شرکت و یک گونه فعالیت کشاورزی که در مکان و یا به صورت صنعتی صورت می‌پذیرفت جمع‌آوری می‌شد. گذشته از مشکلات اجرائی از نظر شیوه عمل نوعی نوآوری تلقی می‌شد زیرا که با تکمیل این فرم انتظار می‌رفت که کلیه فعالیتهای کشاورزی که از طریق بهره‌برداران آن باید جمع‌آوری گردند شناسائی می‌شوند، ضمناً برای آن دسته از فعالیتهای کشاورزی که از طریق مؤسسه عمومی یا شرکت انجام می‌شد، اطلاعات آنان از طریق مدیر عامل آنان جمع‌آوری می‌گردید.

از فرم ۲ پرسشنامه بهره‌بردارای کشاورزی، برای جمع‌آوری اطلاعات بهره‌برداران کشاورزی با شخصیت حقیقی و حقوقی استفاده به عمل آمد و صرف نظر از اینکه بهره‌برداران در چه شهرستانی دارای فعالیت کشاورزی هستند اطلاعات آنان جمع‌آوری می‌شد. برای روشن‌تر شدن بحث به تعریف بهره‌برداری کشاورزی در سرشماری کشاورزی سال ۱۳۶۷ می‌پردازیم:

بهره‌برداری و بهره‌برداری کشاورزی: کلیه فعالیتهای کشاورزی که تحت اداره یک یا چند نفر قرار دارد یک واحد تولیدی کشاورزی است که آن را بهره‌برداری کشاورزی می‌نامیم. اداره کننده یا اداره کنندگان بهره‌برداری که مسئولیت امور فنی و اقتصادی بهره‌برداری را به عهده دارند و سود و زیان بهره‌برداری متوجه آن است، بهره‌بردار نامیده می‌شوند. با این تعریف شرکتها یا مؤسسات عمومی با فعالیت کشاورزی نیز بهره‌برداری تلقی شده و مورد مراجعه قرار گرفتند.

از طریق پرسشنامه بهره‌برداری اطلاعات جامعی در زمینه‌های زیر جمع‌آوری شد:

- توزیع اراضی زراعی باغ و قلمستان بر حسب نوع محصول زراعی و باغی
- سطح کاشت، مقدار تولید، منابع آب (با ذکر نام دو منبع عمده) مقدار کود ازته و فسفره مورد استفاده بر حسب نوع محصول زراعی
- تعداد نهال و درختان بارور، مقدار تولید و مقدار مصرف کود ازته و فسفره بر حسب

محصولات عمده باغی

- استفاده از ماشین آلات و ادوات کشاورزی و آبیاری به تفکیک نحوه مالکیت
- تعداد انواع دام در روز آمارگیری و تغییرات آن در طی سال در بهره‌برداری
- پرورش انواع ماکیان و ظرفیت مرغداری صنعتی بهره‌برداری
- اطلاعات مربوط به پرورش زنبور عسل، پرورش کرم ابریشم، تولید گل و گیاهان زینتی، پرورش ماهی

- نحوه تصرف اراضی بهره‌برداری

اطلاعاتی که از طریق این فرم جمع‌آوری می‌شوند، جامع و حتی در مواردی بیش از ظرفیت یک سرشماری می‌باشد.

روش مراجعه به بهره‌بردار از نظر تئوری بهترین روش می‌باشد و هیچگاه فرد دیگری به غیر از بهره‌بردار نمی‌تواند دقیقترین اطلاعات را در اختیار بگذارد لیکن جهت انجام این مهم ضروری است موارد زیر قبل از انجام سرشماری به نحوه احسن به انجام برسد:

- ۱- اطلاع‌رسانی کافی به مردم در زمینه همکاری با مأموران سرشماری
- ۲- در اختیار داشتن نرم‌افزارها و فایل‌های جغرافیایی که قابلیت جایگزینی اطلاعات را در آبادیهای موردنظر داشته باشند.

اگر چه طرح سرشماری سال ۱۳۶۷ با موفقیت به اجرا درآمد جمع‌آوری دقیق اطلاعات بهره‌برداران غیر ساکن در هر آبادی با تردید همراه است. به علاوه از طریق پرسشنامه آبادی اطلاعات گسترده‌ای جمع‌آوری شد که اطلاعات جمع‌آوری شده شامل ۳۸ بخش می‌شود. اطلاعاتی که از طریق این فرم جمع‌آوری شد شامل موضوعات گسترده‌ای شامل منابع آب، ماشین‌آلات، تعداد شناورها و وسایل ماهیگیری، تسهیلات و تأسیسات موجود در آبادی و قیمت فروش محصولات کشاورزی در آبادی می‌باشد. چنین به نظر می‌رسد در ارتباط با بخش شناور، تور و تله ماهیگیری، راهنمای آمارگیری بطور سطحی به موضوع پرداخته است و از سوی دیگر در همان سال نیز طرح آمارگیری

از قیمت فروش محصولات و هزینه خدمات کشاورزی در مناطق روستایی توسط مدیریت آمارهای مالی و محاسبات ملی به اجرا درآمد و قیمت محصولات عمده جمع‌آوری شده از یک منظر اجرای یک طرح خاص به منظور جمع‌آوری قیمت محصولات کشاورزی و جمع‌آوری اطلاعات از طریق سرشماری کشاورزی نوعی دوباره کاری محسوب می‌شود.

فرم ۴- به مؤسسات و شرکتهایی که فعالیت اصلی یا جنبی کشاورزی آنها به حد نصاب رسیده باشد تعلق داشت و برای هر یک از آنان این فرم تکمیل می‌شد از طریق این فرم نوع بهره‌برداری به تفکیک شرکت خصوصی، شرکت عمومی، مؤسسه عمومی؛ و وضعیت حقوقی شرکتهای خصوصی یا عمومی به تفکیک سهامی عام، سهامی خاص با مسئولیت محدود، تضامنی، نسبی، تعاونی سؤال می‌شد.

در مورد لزوم پرسش وضعیت حقوقی اینگونه شرکتهای و مؤسسات عمومی جای سؤال وجود دارد و به هر صورت در سرشماری کشاورزی بعدی، جمع‌آوری اطلاعات بهره‌برداری از طریق شرکتهای و مؤسسات عمومی به دست فراموشی سپرده شد. در مجموع با توجه به عدم سرشماری کشاورزی در طی ۱۵ سال گذشته یعنی از سال ۱۳۵۲ تا سال ۱۳۶۷ سرشماری فوق اطلاعات جامع، بهنگام و گسترده‌ای در اختیار برنامه‌ریزان گذاشت و سیاستگذاران با چهره جدید کشاورزی کشور از طریق آمار و اطلاعات آشنایی یافتند. نتایج این سرشماری در قالب نتایج کل کشور، استانی، شهرستانی و گیاهان دارویی، فرهنگ آبادیهای کشور و شیلات منتشر شد.

سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۷۲

طی سالهای ۱۳۶۷ تا سال ۱۳۷۲ فعالیت عمده آماری کشاورزی بر روی طرحهای مرتبط با فعالیت مرغداری و دامداری متمرکز بود. ضمن آنکه سالهای ۷۱ و ۷۲ از فعالیتهای دامداری و باغبانی آمارگیری نمونه‌ای انجام پذیرفت. نتایج دو طرح آماری آمارگیری از باغداری و دامداری به دلایلی منتشر نشد. لیکن نتایج طرحهای مربوط به

فعالیت مرغداری و گاوداریهای صنعتی با موفقیت منتشر شد.

با توجه به در دست داشتن تهیه برنامه دوم توسعه اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی توسط دولت و نیاز به اطلاعات بهنگام تهیه طرح سرشماری عمومی کشاورزی با فاصله ۵ سال بعد از سرشماری کشاورزی عمومی ۱۳۶۷ در دستور کار قرار گرفت و پس از تهیه مقدمات در سال ۱۳۷۲ در مورد جوامع شهری، روستایی و غیر ساکن به مرحله اجرا درآمد.

شایان ذکر است که انتشار نتایج سرشماری عمومی کشاورزی ۱۳۶۷ با مراحل کار تدوین برنامه پنج ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصادف شد. در این برنامه توجه ویژه‌ای به بخش کشاورزی شده و به عنوان بخش راهبردی و حیاتی در مجموعه بخشهای برنامه پنج ساله اول، توصیف شده است. توجه نظام جمهوری اسلامی ایران به بخش کشاورزی و اختصاص منابع مالی قابل توجه به این بخش، ضرورت دستیابی به اطلاعات و آمارهای کشاورزی را بیش از پیش مطرح ساخته بود. نتایج سرشماری کشاورزی ۱۳۶۷ پاسخگوی بخشی از نیازهای طراحان و مجریان برنامه شد ولی به دلیل ضرورت کنترل و هدایت عملیات اجرای برنامه و ارزیابی نتایج فعالیتهای انجام شده در این زمینه، اجرای طرحهای آماری دیگری از جمله انجام سرشماری مجدد در فاصله پنج سال بعد از سرشماری قبلی در برنامه کار مرکز آمار ایران قرار گرفت.

این طرح دومین سرشماری عمومی کشاورزی ایران بود. این سرشماری با هدف تأمین نیازهای اصلی آماری برنامه پنج ساله توسعه در بخش کشاورزی طراحی شده بود به این ترتیب قسمتی از نیازهای آماری برنامه‌ها به طور مستقیم از اطلاعات جمع‌آوری شده در جریان سرشماری و بقیه از طریق آمارگیریهای نمونه‌ای مبتنی بر چارچوب آماری تهیه شده از اطلاعات سرشماری تأمین می‌شد.

با توجه به تجربه ناموفق جمع‌آوری اطلاعات مربوط به بهره‌برداری کشاورزی از شرکتها و مؤسسات دارای فعالیت کشاورزی این موضوع در سرشماری ۱۳۷۲ به کنار

گذاشته شد و با هدف بلند مدت آمارگیریهای تخصصی از فعالیتهای بخش کشاورزی در فرم فهرست برداری فعالیتهای کشاورزی به گروههای زراعت، باغداری، پرورش دام بزرگ، پرورش دام کوچک، پرورش طیور به طور سنتی، زنبور عسل، پرورش کرم ابریشم، پرورش گل و گیاهان زینتی و پرورش ماهی خوراکی تقسیم بندی شد و بطور کلی سئوالات این فرم و در مقایسه با سرشماری کشاورزی سال ۱۳۶۷ نسبتاً کاهش یافته و بیشتر جنبه چارچوب سازی به خود گرفته است و دیگر پرسشهایی از قبیل منبع آب (اول و دوم) برای هر محصول و مقدار مصرف کود ازته و فسفره نیز به تفکیک محصول به چشم نمی خورد به علاوه بخش مربوط به تغییرات دام نیز تا حدودی ساده تر شد. تغییر عمده در پرسشنامه آبادی صورت گرفت و ۳۸ بخش سرشماری سال ۱۳۶۷ به ۹ بخش که سه بخش آن مربوط به چارچوب سازی مرغداریها و گاوداریهای صنعتی و مؤسسات دارای فعالیت کشاورزی است کاهش یافت، در این پرسشنامه سئوالات مربوط به بخش ماهیگیری، تأسیسات و تسهیلات موجود در آبادی و قیمت محصولات کشاورزی تکرار نشده است. با مقایسه فرمهای آمارگیری و حجم سئوالات سرشماری کشاورزی سال ۱۳۷۲ دارای سئوالات و بخشهای کمتری می باشند که این امر نشان دهنده به کارگیری تجربیات سال ۱۳۶۷ می باشد. در مقایسه دو سرشماری کشاورزی سالهای ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ چنین به نظر می رسد که طراحان سرشماری کشاورزی سال ۱۳۷۲ به مقدار زیادی از تجربیات خود در سرشماری سال ۱۳۶۷ سود برده اند و از جمع آوری اطلاعات بسیار گسترده که باید توسط طرحهای نمونه ای حتی در سال اجرای سرشماری کشاورزی جمع آوری شود خودداری نموده اند و نتایج سرشماری کشاورزی سال ۱۳۷۲ در قالب نتایج کل کشور منتشر شد.

مقایسه سرشماریهای انجام شده

با توجه به اینکه از جنبه های متفاوت می توان هر سرشماری را مورد نقد و بررسی قرار داد برای جلوگیری از اطاله کلام سرشماریها را از نقطه نظرهای تعاریف و مفاهیم، واحدهای آماری، روش جمع آوری اطلاعات و حجم سئوالات مورد بحث قرار

می‌دهیم.

۱- تعاریف و مفاهیم

با توجه به اینکه برای مقایسه‌های بین‌المللی و شناخت وضعیت کشاورزی هر کشور تهیه‌کنندگان طرحهای سرشماری کشاورزی باید حتی‌الامکان تعاریف و مفاهیم خود را با تعاریف و مفاهیم بین‌المللی سازگار سازند، لیکن به دلیل آنکه قبل از سالهای ۱۳۴۰ و بعد از سالهای ۱۳۵۰ تغییرات عمده‌ای در ساختار کشاورزی کشور پیش آمد فقط در سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹ با تعاریف گسترده و متنوعی از بهره‌بردار برخوردار می‌نمائیم که عبارتند از:

۱- بهره‌برداری رعیتی

۲- بهره‌برداری ملکی

۳- بهره‌برداری اجاره‌ای

۴- بهره‌برداری ملکی و اجاره‌ای

۵- بهره‌برداری اجاره‌ای و رعیتی

۶- کشاورز

۷- رعیت

۸- بهره‌بردار مستقل

۹- گاوبند

۱۰- برزگر

۱۱- بهره‌برداری مشترک

لیکن از سال ۱۳۵۲ به بعد از تعاریف نسبتاً یکنواختی از بهره‌بردار و بهره‌برداری استفاده شده است که امکان مقایسه را در سریهای زمانی امکان‌پذیر می‌سازد.

طرح فنی و روش جمع‌آوری اطلاعات

از نظر اعتبار اطلاعات عملاً معتبرترین اطلاعات مربوط به سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹ می‌باشد زیرا که تنها سرشماری کشاورزی در کشور بوده است که در آن از روش

اندازه‌گیری مستقیم سطح و وزن استفاده شده است. لیکن نقطه ضعف این سرشماری نمونه‌گیری بودن آن بوده است که اعتبار چارچوبی لازم را دارا نبوده است. سرشماری سال ۱۳۵۲ نیز به دلیل آنکه اطلاعات در سطح آبادی جمع‌آوری می‌شده‌اند. در پاره‌ای از موارد همانند تعداد دام، توزیع اراضی و سایر اطلاعات چارچوبی نیز دارای اعتبار است لیکن نقطه ضعف آن عدم پوشش جامعه شهری می‌باشد. سرشماری کشاورزی سال ۱۳۶۷ از نظر تئوری به دلیل آنکه کلیه جوامع شهری و روستایی و عشایری را پوشش می‌دهد و اطلاعات از شخص بهره‌بردار صرف‌نظر از محل سکونت وی سؤال می‌شود عاری از هرگونه اشکال می‌باشد لیکن در عمل مشکلات زیر از اعتبار اطلاعات آن می‌کاهد.

- گستردگی بسیار زیاد سئوالات

- عدم دسترسی به اطلاعات کامل در یک آبادی خاص به دلیل عدم جایگزینی کامل اطلاعات بهره‌برداران غیر ساکن آن.

به هر صورت انجام سرشماری کشاورزی سال ۱۳۶۷ در آن برهه از زمان کاملاً ضروری بوده و اطلاعات جامع حاصل از آن سرشماری چهره آن زمان کشاورزی کشور را در پیش روی قرار داده است.

سرشماری کشاورزی ۱۳۷۲ نیز از نظر وضعیت جمع‌آوری اطلاعات مانند سرشماری سال ۱۳۶۷ است با این تفاوت که سئوالات این سرشماری محدودتر و بیشتر جنبه چارچوبی دارد.

حجم سئوالات

بطور کلی وظیفه اصلی هر سرشماری کشاورزی در اختیار گذاشتن اطلاعات اساسی و چارچوبی در زمینه کشاورزی می‌باشد جمع‌آوری اطلاعاتی که جنبه خاص داشته و چارچوبی اطلاق نمی‌شوند بطور معمول از طریق انجام آمارگیریهای نمونه‌ای جمع‌آوری می‌شوند. به هر میزان که به حجم و گستردگی سئوالات در آمارگیری افزوده شود از صحت و اعتبار آن اطلاعات به دلیل خستگی پرسشگر و پاسخگو و وقوع

خطاهای غیرنمونه‌ای کاسته می‌شود ضمن آنکه گنجاندن سئوالات گسترده کار استخراج نتایج را بدلیل زمان بر بودن بررسی پرسشنامه‌های اشکال‌دار و رفع آنان به تعویق انداخته و در نتیجه از اعتبار اطلاعات به مقدار وسیعی کاسته می‌شود. در مقایسه سرشماریهای انجام شده سرشماری عمومی کشاورزی سال ۱۳۶۷ دارای بیشترین حجم از سئوالات و سرشماری کشاورزی سال ۱۳۳۹ دارای کمترین حجم از سئوالات می‌باشد.

مشکلات

سرشماری کشاورزی نیز خود جزئی از یک برنامه منسجم جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های مربوط به کشاورزی می‌باشد. بطور کلی در قالب یک برنامه آماری سرشماری کشاورزی معنی پیدا می‌نماید. ضروری است که جزء تولیدکننده آمار و اطلاعات با جزء مصرف‌کننده آن در یک سیستم اطلاعات آماری در ارتباط تنگاتنگ نیازهای آماری را تعیین و برنامه‌های آماری را براساس آن پی‌ریزی نمایند.

در زمینه آمارهای کشاورزی در سالهای اخیر با مشکلات زیر روبرو بوده‌ایم:

- ۱- عدم ارتباط تنگاتنگ جزء تولیدکنندگان آمار و اطلاعات با جزء مصرف‌کننده آن در یک نظام پویای اطلاعات آماری.
- ۲- در دست نداشتن یک برنامه آماری میان مدت و بلندمدت برای تهیه و اجرای طرحهای آماری کشاورزی
- ۳- تعدد مراکز تولید آمار کشاورزی در ایران بطوریکه علاوه بر مرکز آمار ایران، وزارت کشاورزی و وزارت جهاد سازندگی (قبل از ادغام) به تولید و ارائه آمار پرداخته‌اند که گهگاه اختلاف میان آمار و ارقام ارائه شده موجب سردرگمی در نظام برنامه‌ریزی نیز شده است.

پیشنهادها

همانطور که گفته شد وظیفه اصلی یک سرشماری اعم از کشاورزی یا نفوس ارائه اطلاعات چارچوبی و اساسی می‌باشد. جمع‌آوری اطلاعات موضوعات خاص و با

گسترده‌تری بیشتر بر عهده طرحهای آماری که عمدتاً بصورت نمونه‌گیری به اجرا در می‌آیند، می‌باشد و بنابراین سرشماری خود نیز باید به عنوان جزئی از یک برنامه آماری کشاورزی که اجزای آن اعم از آمارهای ثبتي و طرحهای نمونه‌گیری و دوره جمع‌آوری آنان مشخص شده باشد اجرا شود.

ضروری است که قبل از اقدام به اجرای هر سرشماری کشاورزی برنامه آماری کشاورزی با همکاری تنگاتنگ آمارشناسان و برنامه‌ریزان تهیه و زمان اجرای هر طرح آماری با اطلاعاتی که باید از طریق آن تهیه شود مشخص و در قالب آن زمان اجرای هر سرشماری کشاورزی با نیاز اطلاعاتی که بایستی پاسخگو باشد تعیین شود ضمن آنکه باید از هر گونه دوباره‌کای و ارائه آمار و اطلاعات متناقض و گوناگون که باعث سردرگمی مصرف‌کنندگان آن می‌شود جلوگیری به عمل آید.